

QARABAĞIN BƏZİ YABANI DƏNLİ TAXIL BİTKİLƏRİ

Səbinə Mehdiyeva^{1*}, Aybəniz Əliyeva¹, Səidə Şərifova², Mehraq Abbasov¹, Zeynal Əkrərov¹

¹AMEA-nın Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

²Xəzər Universiteti

Azərbaycanın zəngin flora-fauna ehtiyatlarına malik bölgələrindən biri olan Qarabağda məlum hadisələrlə əlaqədar olaraq 300 min hektara yaxın qiymətli bitki örtüyü məhv edilmişdir. 2020-ci ilin payızında işğaldan azad edilən Qarabağ torpaqlarındakı meşə və çəmən örtüyünün bu illər ərzində düşmənlər tərəfindən amansız istismara məruz qoyulduğu aşkar edilmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu bölgənin dənli taxıl bitkilərinin monitorinqi məqsədilə keçirilmiş ən son ekspedisiyalardan (19-25.06.1960) birinin tritikoloq alim akademik İmam Daşdəmir oğlu Mustafayevin rəhbərliyi ilə aparıldığı məlumdur. Mədəni buğdanın yabani əcdadlarından biri hesab olunan buğdayotu (*Aegilops* L.) cinsinin müxtəlifliyinə görə Qarabağın Ağdərə, Ağdam, Əsgəran, Xocalı və Xankəndi rayonlarının dağətəyi və dağlıq zonaları xüsusilə fərqlənmişdir. Vaxtilə buğday otunun *Aegilopsis triuncialis* L. və *A.biuncialis* Vis. növləri həmin ərazi üçün ən çox, *A.cylindrica* Host – nisbətən az, *A.umbellulate* Zhuk. isə Azərbaycan ərazisi üçün ümumən nadir rast gəlinən növ kimi qiymətləndirilmişdir. Qeyd edilən rayonların rütubətli ərazilərində əsasən *A. Squarossa* L. və *A. Cylindrica* Host.-un daha çox təsadüf edildiyi müşahidə olunmuşdur. Xocavəndlə Füzuli rayonları arasında *H.spontaneum* C.Koch. və *H.bulbosum* L. kimi yabani arpa növlərinin geniş yayıldığı qeyd edilmişdir. Ekspedisiyada Ağoğlan rayonunda dəniz səviyyəsindən 900 m və 1100 m yüksəkliklərdə dağ yamaqlarında Azərbaycan ərazisi üçün ilk dəfə olaraq *A.ovata* L. növü qeydə alınmışdır. Bu növün Şuşa-Xankəndi yolunda Xanbağlı adlanan məskəmə yaxın, Qarabağ silsiləsinin şərq hissəsindən axan Kərkicahan, Xəlfəli və Zarıslı çaylarının birləşməsindən əmələ gələn Qarqarçayın sağ sahilində Malıbəyli, Qırımızı, Sarışkənd və s. kəndlərin ərazilərində dəniz səviyyəsindən 700-910 m yüksəkliklərdə də yayıldığı aşkar edilmişdir. Şuşa rayonunun dağlıq zonalarında yabani arpa və egilopslarla bərabər, yabani çovdar *S.cereale subsp.segetale*-nin də yayıldığı aşkar edilmişdir. Qarabağın Füzuli rayonu, Füzuli-Cəbrayıl yolunda və Cəbrayıl rayonunun ərazisində təmiz yabani növlərlə yanaşı, egilopslarla bərk və yumşaq buğda arasında çoxlu sayda təbii hibridlərə də təsadüf edilmişdir.

1961-1970-ci illərdə Ümumrusiya Bitkiçilik İnstitutunun əməkdaşlarının Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində keçirdikləri ekspedisiyalarda 5 egilops növünə (*A.squarossa* L., *A.cylindrica* Host., *A.triuncialis* L., *A.biuncialis* Vis., *A.triaristata* Willd.) Ağoğlan rayonunda dəniz səviyyəsindən 800 m hündürlükdə, 4 növə (*A.squarossa* L., *A.cylindrica* Host., *A.triuncialis* L., *A.biuncialis* Vis.) Cəbrayıl rayonunda – 250 m, 4 növə (*A.squarossa* L., *A.cylindrica* Host., *A.triuncialis* L., *A.triaristata* Willd.) Zəngilanda – 610 m, 3 növə (*A.squarossa* L., *A.triuncialis* L., *A.triaristata* Willd.) Xocavənd rayonunda – 800 m, 3 növə (*A.squarossa* L., *A.triuncialis* L., *A.triaristata* Willd.) Xankəndi rayonunda – 1120 m və daha 3 növə (*A.squarossa* L., *A.triuncialis* L., *A.triaristata* Willd.) isə Şuşa rayonunda 1000 m yüksəklikdə təsadüf olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1970-ci ildən bəri Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yabani taxıl bitkilərinin irimiqyaslı monitorinqi aparılmamışdır və bunun son 30 ildə mümkün olmadığına əsas səbəbi həmin ərazilərin uzun illər işğal altında qalması olmuşdur.

Qarabağ bölgəsinə aid yabani taxıl bitkilərinin müxtəlifliyinin qorunmasının vacibliyi ilə yanaşı, bu bitkilərin mədəni buğdanın biotik və abiotik streslərə qarşı davamlılığının, o cümlədən onların məhsuldarlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyətini nəzərə alsaq görərik ki, yabani taxıl bitkilərinin mövcud vəziyyətlərinin monitorinqinin həyata keçirilməsi hazırda ən təxirəsalınmaz işlərdən biridir.